

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 541

Title kāśikā vṛtti

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 541 Subject : Grammara

Title : Kasika Vritti

Author : Vamana Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.3" by 4.2" Extent : 188 to 216 fol.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : — Begins abruptly.

याश्च ततः परे ॥ कार्या विद्यादनुबंधमेतत् ॥ शास्त्रमुणादिषु ॥ कृतेपि दृश्यंते पूर्वत्र व
र्तमानाधिकारात् इदमुच्यते ॥ भूतेपि काले गुणादयः प्रत्यमादृश्यंते ॥ वृत्तं तदिति वत्स ॥
रितं तदिति चर्मा ॥ भसितं तदिति भस्म ॥ दृशिग्रहं प्रयोगानुसारं एतर्था ॥ २ ॥ भविष्यति गम्पा
दयः ॥ भविष्यति काले गम्पादयः शब्दाः साधवो न वंति ॥ प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता वि
धीयते ॥ गमी ग्रामं ॥ आ गमी ॥ प्रस्थायी ॥ प्रतिरोधी ॥ प्रतिबोधी ॥ प्रयोगी ॥ प्रतियोगी ॥
॥ भावी ॥ अनद्यतन उपसंख्यानं ॥ ज्वोगमी ग्रामं ॥ ३ ॥ यावत्पुरा निपातयोर्लट् ॥ भविष्य
तीत्येव यावत्पुरा इत्येतयोर्निपातयोरुपपादयोर्भविष्यतिकाले लट्प्रत्ययो भवति ॥
यावत्कुंके पुरा भुंक्ते ॥ निपातयोरिति किं ॥ यावद्वास्पति ॥ तावद्भो ह्यतो करणे भूतपात्र

१८८ रात्रिष्यति। ४। विभाषा कदाकर्षोः। कदाकर्हि इत्यंत्यो रूपपदयोर्भविष्यतिकाले वि
भाषालङ्प्रत्ययोनवति। कदाभुंक्ते। कदाभोक्षते। कदाभोक्ता। कर्हिभुंक्ते। कर्हिभोक्षते। क
र्हिभोक्ता। ५। किंवृत्ते लिप्सायां। विभाषेति वर्तते। किमो वृत्तं। किंवृत्तं। वृत्तग्रहणेन तद्धि भक्त्यंतं
प्रतीयते। उतर इतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते। किंवृत्त उपपदे लिप्सायां गम्यमानायां भवि
ष्यतिकाले विभाषालङ्प्रत्ययोनवति लिप्सा लब्धमिच्छा लिप्सा। प्रार्थनाश्च भिजाषः। कंभ
वंतो भोजयंति। कंभवंतो भोजयिष्यंति। कंभवंतो भोजयितारः। लब्धुकामः पृच्छति। कतरो
निहां ददाति दास्यति। दाता वा। कतमो निहां ददाति दास्यति दाता वा। लिप्सायामिति किं॥
कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति॥ ६॥ लिप्सामानसिद्धौ च। विभाषोत्पेव लिप्समाना सिद्धिः लिप्सा

मानसिद्धिः तस्यां गम्यमानायां भविष्यतिकाले विभाषालङ्प्रत्ययोनवति। अकिंवृत्ताप्यो
यमारंभः। यो भक्तं ददाति सस्वर्गं लोकं गच्छति। यो भक्तं दास्यति सस्वर्गं गमिष्यति। यो
भक्तं दाता सस्वर्गं जंता। लिप्समाना इच्छा स्वर्गसिद्धिमाचक्ष्णाणे दातारं प्रोत्साहयति॥
७॥ लोडर्थं लक्षणे च। लोडर्थः प्रेषादिः स लक्ष्यते। येन धात्वर्थेन स लोडर्थं लक्षणा धा
त्वर्थस्तमिन्वर्तमाना दातोः भविष्यतिकाले विभाषालङ्प्रत्ययोनवति। उपाध्यायश्चे
ष्ट गति। अगमिष्यति। आगंता। अथ त्वं घरे दधीष्व। अथ त्वं व्याकरणमधीष्व। उपाध्याय
गमनं। अध्ययनप्रेष स्पलक्ष्णाणे। हलिङ्गो ह्यमौ हर्निके। भविष्यति विभाषालोडर्थं लक्षणा

अ. ३ पा. ३
१६

इति वर्तते। ऊर्ध्वमोहर्तिकेन विष्यतिकाले लोडर्थलक्षणे धातुर्वर्तमाना हातोर्लिङ्
प्रत्ययो भवति। चकारात् लट् विभाषा। ऊर्ध्वमूर्त्ता इवः ऊर्ध्वमोहर्तिकः निपातनात् समासः॥
उत्तरपदवृद्धिश्च भविष्यति श्वेत द्विशेषणं। ऊर्ध्वमूर्त्तादुपरि मूर्त्तस्य उपाध्यायश्चेद्वा
गच्छेत्। आगच्छति। आगमिष्यति। आगंता। अथ त्वं ह्यंशो धीष्वा। व्याकरणमधीष्वा। ८। तुम
न् एव लौकियायां क्रियार्था। भविष्यतीत्येव क्रियायां क्रियार्थायां उपपदे धातोर्भविष्यतिक
ले तु मन् एव लौप्रत्ययौ भवतः। भोक्तुं ब्रजति। भोजको ब्रजति। भुजि क्रियार्थो ब्रजि रत्रोपपदं
। क्रियामामिति किं। भक्षिष्ये इत्यस्य जटाः। क्रियार्थामिति किं। धावतस्तेपतिष्यति दंडः।
। अथ किमर्थं एव लट् विधीयते। यावता एव लट् च विहितसामान्येन विहित एव। सोस्मि

२

नपि विषये भविष्यति। लट् क्रियार्थोपपदेन बाध्यते। वासरूपविधिना सोपि भविष्य
ति। एवं तर्हि एतदनेन ज्ञाप्यते। क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वासरूपेण लट् जादयो न भवन्ति
ति। तेन कर्ता ब्रजति। विक्षिपो ब्रजतीत्येवमादिनिवर्तते। १०। भाववचनात्। भविष्यतीत्ये
त्येव भाव इति प्रकृतये घजादयो विहिता। स्ते भाववचनाः भविष्यतिकाले क्रियायामुपपदे
क्रियार्थायां भवन्ति। किमर्थमिदं। यावता विहिता एव ते क्रियार्थोपपदविहितेनास्मिन् विष
ये तु मुना बाध्यन्ते। वासरूपविधिश्च नास्तीत्युक्तं। अथ वचनग्रहणं किमर्थं। वाचकापथा
स्युः। कथंचन वाचका भवन्ति। मास्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहितास्ताभ्यस्तेष्वेव भवन्
ति। नासमजसेनैति। पाकाय ब्रजति। त्यागाय ब्रजति। भूतये ब्रजति। समानाय ब्रजति। सम
ताय ब्रजति। पुष्टये ब्रजति॥ ११॥ अएकर्मणि च। भविष्यतीत्येव। अएप्रत्ययो भवति। धा

अ. ३ पा. २
१८

तोः कर्म एषु पदेषु क्रिया पांश्च क्रियार्थायां। कर्म एषा एति सामान्ये विहितस्याप्येव वासरूपवि
धेरभावात् एषु लावाधितः पुनरप्येव विधीयते। सोपवादत्वात्। एषु लंवाधते। परत्वाच्च।
कादीन्। तेनोपवादविषयेऽपि भवित्येवाकां उलावो ब्रजति। शरलावो ब्रजति। गोहापो ब्रज
तिकं बलापो ब्रजति। १२। लट् शेषे च भविष्यतीत्येव। शेषः क्रियार्थोपपदादयः शेषेषु भ
विष्यति। काले च कारात् क्रियायां क्रियार्थायां चोपपदेधातो लट् प्रत्ययो भवति। करिष्ण
मीति ब्रजति। हरिष्णामीति ब्रजति शेषे खल्वपि। करिष्यति। हरिष्यति। १३। लट् सदा। लट्
टः स्थानके सत् संज्ञा कौशत् शानच्चावादेशौ भवतः। व्यवस्थितविभाषाचेयं। तेन
पञ्च लट् शतशानचौ तथा स्यापि भवतः।

३

अप्रथमासमानाधिकराणादिषु नित्यमप्यत्र विकल्पः करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य। करिष्यमाणं देव
दत्तं पश्य। हे करिष्यन्। हे करिष्यमाण। अपर्कयिष्यन् वसति। अर्कयिष्यमाणो वसति। प्रथमा
समानाधिकरणे किं विकल्पः करिष्यन् देवदत्तं। करिष्यमाणो देवदत्तः करिष्यते। करिष्यति।
॥ अनघतनं लुट्। १५। नविष्यतीत्येव। नविष्यदनघतने ये वक्तव्यमा नादातो लुट् प्रत्ययो न
वति। लरोपवादः। अघः कर्त्ता। अघो नोक्ता। अनघतन इति वक्तव्यं हि निदिष्टं। तेन व्यामिश्रं न व
ति। अघश्चोवागमिष्यति। परिदेवने स्वस्त्या नविष्यत्यर्थे वक्तव्यं। इयं तु करणान्तायेव परादौ नि
दधानि। अयं तु कर्त्ता भवेत्। परवपननिपुक्तः॥ ॥ पररुजविशस्य शोचन्॥ १५। नविष्यति नि
वृत्तं न विधापिकालेषु प्रत्ययाः फहादि योधा तु यो वृत्तप्रत्ययो नवति। पद्यतेऽसौपादः। रुजस्य
सोपगः। विशत्यसौ केशः। स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्। स्पृशतीति स्पृशः। उपतापः कर्त्ता। पत्रप
चापैश्च नवति स्पृशो दिवदत्तस्य। स्वरे विशेषः॥ ॥ सुस्तिरे॥ १६॥ सत्तर्हिनिः॥ स्तिरे कर्त्तरिवृत्त

अ. ३ पा. २

१८०

अ. ३ पा. २

प्रत्ययोनवति। स्थिर इति कालांतरस्थाप्यार्थ उच्यते। स्थिर इति एतद्व्यतिरिक्तं नान्यत्तत्त्वं नान्यथा
त्वर्थस्य कर्तृभ्युच्यते। वंदनसारः। सुः स्थिर इति किं। कर्त्ता सारः। व्यधिमस्य वसेष पानिवक्तव्यं।
असा सारो व्याधिः। विसारो मस्यः। सारं वलं ॥ ॥ नावे ॥ १११ ॥ नावे वार्थे धातोर्बन् प्रत्ययो नवति पाकः
त्यागः रागः। क्रिया सामान्यदात्री नवति। तेनाप्यमर्थ निर्देशः। क्रियमाणः सर्वधात्वर्थविषयः नो नवति।
धात्वर्थश्चैव धातु नोच्यते। यस्तस्य सिद्धा नाम धर्मः। तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते। बुद्धिं गमेकवचनं
वा ननतं च। लिंगात्तरेव वनात्तरेव नेवे प्रत्यया विधीयन्ते। पक्तिः पवनं पाकौ। पाकाः ॥ ॥ अक
र्त्तरिव कारके संज्ञायाम् ॥ १८ ॥ अकर्त्तरिव कारके संज्ञायां विषये धातोर्बन् प्रत्ययो नवति। प्राप्स्यंति नामि
ति प्राप्सः। मसी व्यंतीति मिति प्रसेकः। आहरंति। तस्मात्प्रसामित्याहारः। मधुराहारः। तदाशिराहारः। तं
अकर्त्तरिति किम् ॥ विषयसौमेषः। संज्ञायामिति किम्। कर्त्तव्यः। कर्त्तव्यकारः। संज्ञायामिति भावः। को
नवतादापोहः। को नवताका नोच्यते। कारकग्रहणं पुरुषासे नैव वक्तव्यं। तदा क्रियते प्रसम्प प्रतिषेधे

४

पिसमा सो स्तानि हापनार्थः। आदेव उपपदेशोऽतीति। इतउत्तर नावे कर्त्तरिव द्रुपमप्यनुवर्तते
॥ २० ॥ परिमाणारख्यायां सर्वे न्योधा उच्यन्ते प्रत्ययोनवति। एकस्तु
जनिश्चायः। द्वौ अर्थनिःपादौ। द्वौ कारौ। त्रयः काराः। सर्वग्रहणमप्योपि बाधनार्थः। पुरस्तादपवाद न्यायेन
त्यमेव बाधेन नापं। परिमाणारख्यायां यामिति किम्। निश्चयः। आख्याग्रहणं रुढि निरासायेन संख्यापि
ग्रह्यते। न प्रस्थापेव। घञबुक्रमण मरूपो विषये। स्त्रिप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते। एका तिलो द्वितिः द्वे तिलौ
द्विता ॥ ॥ दारस्तारौ कर्त्तरि लिटुक्। दारयंतीति दाराः। तरयंतीति ताराः ॥ ॥ इडुश्च ॥ २० ॥ इडुश्च
धातोर्बन् प्रत्ययो नवति। अपोपवादेः। अध्यापः उपाध्यायः। अध्यादाने स्त्रिया मुपसंख्यानां तदज्ञा
मुवादीपः। उपाध्यायाः। उपाध्यायः। शृणोते वा युर्वर्णनिवृत्तेः स्य संख्यानां। शारो वायुः। शारो वर्णः। शा
रो निवृत्तः। गौरि वा कृति निशाः। प्रायेण शिशिरे कृशः ॥ ॥ उपसर्ग इति किं ॥ २१ ॥ उपसर्ग उपपदेशो नैवार्थ
तोर्बन् प्रत्ययो नवति। अपोपवाहः। संशयः। उपरावः। उपसर्ग इति किं। रवः ॥ ॥ समिधुश्च ॥ २२ ॥

अ३ पा३
१६३

विस्तरो ववसापु ॥ ॥ उन्तो नाचिव ॥ ३॥ ॥ वौस्त्रु रतिवर्त्तनि ॥ विप्रर्वा सुलाते ॥ उन्तो नाचिव प्रत्ययो न
वति ॥ उन्तो हि उन्तो गृह्यते ॥ यस्याप आदयो विशेषाः नमंत्रा लला ॥ नामग्रहणात् विशारपु उन्तो ॥
विष्टार हता उन्तो ॥ विष्टारपांक्ति शब्दो न उन्तो नाम ॥ ननु नन्तं राक्षसं ॥ तत्र त्वय क्वेन्तं उन्तो ॥ उन्तो
नामि त्याधिकरण सप्तम्येषा ॥ उन्तो ह ॥ ३५ ॥ उक्ता पदे ग्रहे धातोर्ध्व प्रत्ययो नवति अपोपवादः ॥
उक्ता ह ॥ उन्तो सिनिश्वा रपा ध्यते ॥ सुगुधमाननि पतनयोः ॥ उन्तो न च निग्राने च त्र देवा अविदधन ॥
॥ ॥ समिमुहौ ॥ ५५ ॥ ग्रहः इत्येव ॥ सम्प्रपदे ग्रहे धातोर्ध्व प्रत्ययो नवति मुष्टि विषयश्चे ॥
धात्वर्थो नवति ॥ मुष्टिमुल्लिखति निवेशः ॥ अहो मद्यस्य संग्रहः ॥ अहो मुष्टिकस्य संग्रहः ॥ दृढमुष्टि
ता व्यायते ॥ मुष्टाविति किं ॥ संग्रहो धानस्य ॥ ॥ परिणो नीलो धृता नैरायो ॥ ३६ ॥ परिश्राष्ट
निश्राष्टोपपदे यथा संख्या नियः ॥ इत्यन्वय प्रत्ययो नवति ॥ कृता नैरायो ॥ अत्रापि यथा संख्या
मेव संबंधः ॥ कृता विषयश्चेन्न यत्पर्थो नवति ॥ अत्रेव विषयश्चेदित्यर्थः ॥ यथार्थं नाम पवारो यथा

प्राप्तकरणमन्त्रेषः ॥ कृते तावत् ॥ परिणयेन शारान् हति ॥ समन्तान् नृपनेना अन्त्रेषे ॥ एषो न्यायः
कृता न्वेषयोरिति किम् ॥ परिणयः ॥ एतन्मतः ॥ पापः ॥ ॥ परा वमुपात्पय इत्यु ॥ ३७ ॥ परिश्राष्ट
उपपदे इत्युपात्तो धातोर्ध्व प्रत्ययो नवति ॥ अनुपात्पय गम्यमाने ॥ क्रम प्राप्तिरूपानति पातो नुपात्पयः
परिपाठितवर्षा यः ॥ मम पयः ॥ अनुपात्पय इति किं ॥ कालस्य विषयः ॥ अप्रतिपात इत्यर्थः ॥
॥ ॥ व्यपधो शोने पर्याये ॥ ३८ ॥ विउप इत्येतयोरुपपदयोः शोनेर्धातोर्ध्व प्रत्ययो नवति ॥ ययपिण
ममाने ॥ तव विशापः मम विशापः ॥ तव राज्ञो पशायः मम राज्ञो पशायः ॥ तव राज्ञानमुपशायिनुं पर्या
य इत्यर्थः ॥ पर्याय इति हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्षणे ॥ पुष्पप्रवायः फलप्रवायः ॥ हस्ता
दान इति किं ॥ दत्तशिरवरे पुष्पप्रवयं करोति ॥ अस्तेय इति किं ॥ पुष्पप्रवयश्चौर्येण ॥ उन्नयस्य प्राणिषो
वक्तव्यः ॥ ३९ ॥ निवासवित्ति शरीरोपसमाधाने द्यादेव कृ ॥ वोरित्येव ॥ निवसत्यस्मिन्निति निवासः
वायते सौ विति ॥ पाण्यादौ समुदायः ॥ शरीरं ॥ शरीकरणमुपसमाधाने ॥ एतेष्वप्येष्टु वितोने ध्वज
किं ॥ विशयः ॥ ॥ हस्तादाने चेरस्तेये ॥ हस्तादाने गम्यमाने विनोतेर्धातोर्ध्व प्रत्ययो नवति ॥ नचो हस्त्ये चौर्ये नवति ९

अथ ३
१६४

आदेशककादेशः। निवासतावत्। वैखिनिनिकायः। वित्तो-आकाकायमहिंविचिंत। शरीरे-अनित्यः
कायः। उपसमाधाने। महान्गोमयनिकायः। एतेष्वितिकिं। वयः इह कस्मान्ननवति। महान्-कायनि
वयः। महत्वमत्रविवक्षितं नोपसमाधानं। संघेनानौत्तराधये। ४१॥ चेरित्येव। प्राणिनां समुदा
यः। संघः। सवहान्यां प्रकाशान्यां नवति। एकधर्मसंभावैशेनौत्तराधयेणवा। तत्रैत्तराधयेपपुद्ग
सादितरोग्यते। संघेनवावैविनोतेर्धनप्रत्ययो नवति-आदेशककायः। निरुनिकायः। बासाण। सि
कायः। वैयाकराणिकायः। अनौत्तराधयेइति किं। स्वरानिवयः। प्राणिवाषयत्वासंवेस्येहननवति।
ह्युत्तसमुच्चयः। प्रमाणप्रमाणसमुच्चयः॥ ॥ कर्मव्यतिहारेणवस्त्रियां॥ ४२॥ कर्मक्रियाव्य
तिहारः परस्परकरणं। कर्मव्यतिहारेणममानेधातोर्णवप्रत्ययो नवति। स्त्रिगिंजेनावे। वकारोवि
शेषणार्थः। एवः स्त्रिया मजिति। व्यावक्रोशो। व्यावर्त्तने। व्यावहासावर्त्तने। व्यात्फभावर्त्तने
इति नवति। तदेतद्वैविध्यं। कथं लभ्यते। कृत्पुटोवहुनमिति॥ ४३॥ अनिविधौ नावदणुर।

॥ ॥ अनिविधिरनित्यामि। क्रियागुणायां कस्त्वेन संबंधः। अनिविधौ गम्यमानेधातोर्णव
प्रत्ययो नवति नावे। सांकोटिनं वर्त्तते। सांशविणं वर्त्तते॥ सांशविणं। अनिविधाविति किम्। सां
शः नावदतिवर्त्तमाने पुनर्नावग्रहणं। वासरूपाविधिनिगमार्थेन न घञ् न स्फुटा नुसमावेशादप्यने।
संकटनं वर्त्तते। तत्कथं कृत्पुटोवहुनमिति॥ ॥ आक्रोशोर्वैयोर्गृहः॥ ४४॥ दृष्टानुवृत्ति
सामर्थ्यात् घञ् नुवर्त्तते नानतरङ्गण। अवनिस्त्येतयोरुपपत्त्यो ग्रहधर्तौ धञ् प्रत्ययो नवति
आक्रोशो गम्यमाने। आक्रोशः शपनं। अवग्रहो हंतते वृषलन्यात्। क्रियाग्रहो हंतते वृष
लन्यात्। आक्रोश इति किं। अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य॥ ॥ प्रेतिस्त्रियां॥ ४५॥ ग्रहस्त्वेव।
प्रशब्द उपपदे ग्रहधर्तौ धञ् प्रत्ययो नवति। लिप्सायां गम्यमानायां पात्रप्रयाहेण वरति निरु
पिंशयः। सुवप्रयाहेण वरति। द्विजोदहितायः। लिप्सायामिति किं। प्रयहोदवदत्तस्य॥ ॥
परौयज्ञे॥ ४६॥ ग्रहस्त्वेव। पात्राष्ट उपपदे ग्रहधर्तौ धञ् प्रत्ययो नवति। यज्ञविषयमेव प्रज्ञं

अ३पा३
१६५

प्रत्ययांता अनिधेयः। उत्तरपरिग्रहः। अधरपरिग्रहः। यज्ञरतिर्किं। प्ररिग्रहो देवदत्तस्य॥ ॥
नो ह्यध्याये॥ १६७॥ इति वृद्धजोः सामान्येन ग्रहणं। निराह उपपदे इत्येतस्मादुक्तो धान्यविष
येष्वन्यप्रत्ययोनवति॥ अपोषवादः। नीवारानामग्राह्यः। धान्यइति किम्। निवराकन्या॥ ॥
उद्दिश्युता यौतिष्ठकः॥ १६८॥ उक्तपदे अयात्पादित्यो धातुन्यो धनप्रत्ययोनवति। अज्ञपो
रपवादः॥ उद्यायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्भावः। कयं पतनांताः। समुद्रया इति च समाणं विनाषा
युक्तं इह सिंहाकं जो किं न्यायेनानि संबध्यते॥ ॥ विनाषा उक्तयोः॥ १६९॥ अ३ उपपदे रो
ते धातोः स्तवते अविनाषा धनप्रत्ययोनवति। वर्षप्रतिबंधे निधेये। प्राप्तकालस्य वर्षस्य कृतमि
निमित्तादनां वो वर्षप्रतिबंधः। अवग्रहो देवस्य। अवग्रहो देवस्य। वर्षप्रतिबंध इति किम्। अ
न्यदः। पदस्य॥ १७०॥ प्रवर्णिताः॥ ॥ विनाषेत्येषा प्रशङ्क उपपदे ग्रहेर्धातोर्विनाषा धनप्रत्ययो
नवति प्रत्ययात्तवाच्यं स्वेत् वणिजां संबंधानवति। वणिवत्तबंधेन च उल्लासं लस्यते। नूनुव
आरावः। आरावः। आरावः। ५०। अवग्रहो वर्षप्रतिबंधे। विनाषेति वर्तते। अवग्रह उपपदे ग्रहेर्धनप्रत्ययो नवति। विनाषा अपोषवादः

श्लो २

णिजस्तं च। उल्लास्यते येन सत्वेण सशब्दार्थः। उल्लास्यते एव वरति। वणिगन्यो वा उल्लास्यते एव वरति।
वणिजामिति किम्। प्रग्रहो देवदत्तस्य॥ ५१॥ अ३ उपपदे॥ ॥ ग्रहो विनाषा इति वर्तते। प्रशङ्क उप
पदे नवतेर्धातोर्धनप्रत्ययोनवति विनाषा यहे॥ रश्मिश्चेत् प्रत्ययांतेनानिधायने। रथादिपु
क्तानामश्वादीनां संयमानार्थं रश्मिरिह गृह्यते। प्रग्रहः। प्रग्रहः॥ ५२॥ इत्युक्ते रागादने।
॥ ॥ विनाषा प्रवर्तिवर्तते। प्रशङ्क उपपदे इत्युक्ते विनाषा धनप्रत्ययोनवति प्रत्ययांतेन वरति
आह नविशेयः। उच्यते। प्रावारः प्रवरः। आवाहन इति किं। प्रवरागौः॥ ५४॥ परौ नुवो वज्ञाने॥ ॥
विनाषेत्येषा। परिशङ्क उपपदे नवतेर्धातोर्धनप्रत्ययोनवति विनाषा अवज्ञानेन गम्यमाने। अ
वज्ञानमस्तकारः। पराजावः। परिजवः। अवज्ञान इति किं॥ सर्वतो नवनं परिजवः॥ ५५ एव॥ ॥
नावे अकतैरिव कारक इति प्रकृतमनुवर्तते। यावत्कल्पयुतो बहूनामिति। इवर्णां तादातो
नवे अकतैरिव कारके संज्ञायामनुप्रत्ययोनवति। यथा। नोपवादः। वकारो विशेषणार्थः॥

अ३ पा३ एतेष्वितिकिम्। अप्तिकाणोवर्तते। अनुपसर्गात्स्वपि। विकल्पनिवृत्त्यर्थम्। मूलकंपाणः। शा
 ५६ काणः। कणाः॥ नित्यंपाणपरिमाणे॥ ५॥ यणव्यवहारेइत्यस्मादातो नित्यं अप्रप्रत्य
 योनवति॥ परिमाणेगम्यमाने नित्यग्रहणां विकल्पनिवृत्त्यर्थम्। मूलपकणः शाकपकणः
 सञ्चवहारापमूनकादीनां परिमितामुष्टिर्बध्यते। तस्येदं विज्ञानं परिमाण इति किं। पाणः।
 मदनोपसर्गे॥ ५६॥ मद्धन्तोऽनुपसर्गादप्रप्रत्ययोनवति विधामदः। धनमदः। अनुपस
 र्ग इति किं। प्रमादः उन्मादः॥ ॥ प्रमदसम्मदोद्वेगः॥ ५७॥ प्रमदसंमद इत्येतौ नित्येते
 वापेति धेये। प्रमदः कन्यानाम्। काकिनानां संमदः। सर्व इति किम्। प्रमादः संमादः।
 प्रसंन्यामिति नोक्तं। निपातनरूपं॥ ॥ समुदोरजः पशुपु॥ ५८॥ समुदोरुपपदयोरजे
 धातोः पशुविषये। धिधेये अप्रप्रत्ययोनवति। अज्ञगतिर्ह्येणयोरिति पश्यते। संश
 र्बः। समुदायेवर्तते॥ उत्पूर्वः प्रेरणे। समजः पशूनां। समुदाय इत्यर्थः। उदजः पशूनां प्रेरणा

मात्यर्थः। पशु इति किं। समातो ब्राह्मणानां। उदाजः क्षत्रियाणां॥ ॥ अहोऽनुसूतः॥ ५९॥
 लह इति निपात्यते। अज्ञविषयश्चेद्वा त्वर्थो नवति। ग्रहोऽपु सिद्ध एव। अन्वार्थं निपातनं। अज्ञ
 स्यहः। अहो इति किम्। पादस्य ग्रहः। अज्ञोऽह प्रकृतितेरमाहुः। ते घन प्रत्यदाहरति। सा
 ह इति॥ ॥ प्रज्ञने सत्ते॥ ६०॥ सत्तेर्धातोः प्रज्ञनविषये अप्रप्रत्ययोनवति। घनोपवाहः। प्रज्ञनः
 प्रथमग्रन्थहणां। गवामुपरसः। पशूनामुपरसः। त्रिगवेषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथमं उपसा
 रणमुच्यते॥ ६१॥ कः संप्रसारणं च यन्मविष्णु। नि अनि उप। वा। इत्येतेष्वपपदेषु क्यतेर्भा
 तो संप्रसारणं प्रप्रप्रत्ययश्च नवति। घञोपवाहः। निहवः। अनिहवः। उपहवः। विहवः। एतेष्वि
 तिकिं। संकर्म्यः। आदिपुटं। आश्रापपदक्यतेर्धातोः संप्रसारणो अप्रप्रत्ययश्च। पुटं निधे
 यं। आक्यते अस्ति निनि। आहावः पुट इति किम्। आक्यः॥ ॥ निपा नमाहावः॥ ६२॥
 आह प्रवस्य क्यते। संप्रसारणमप्रप्रत्ययो वृद्धिर्निपात्यते निपातनं वेदनिधेयं नवति॥

अ३पा३
१०८

नपि वंत्परस्मिन्निति निपातनं। आहवः पशूनां कृपसमापेष्टकाधार उच्यते। तत्र निपातनाय पशू
व आह्वयते। निपातनमिति किम्। आह्वयः। नावेनुपसर्गस्य। अनुपसर्गस्य कर्षणे। संप्रसार
णं अप्रप्रत्ययश्च नावेति धेये नवति। हवे हवे सुहवं शरमिदं। अनुपसर्गस्येति किं। आह्वयः
भायप्रहणं अकर्त्तरि चकार क इत्यस्य निरासाय। हनश्च वधः॥१५॥ नावेनुपसर्गस्येति वर्त्तते
हन्ते धातो रनुपसर्ग इवे अप्रप्रत्ययो नवति। तस्मिन् योगेन वधो देशः। सवांतो दात्रः। तत्र
दात्र निवृत्तिश्चरेण उदात्तत्वेन वति। वधश्चौराणां। वधोदस्त्रनां। नाव इत्येव धातः। अनुपस
र्गस्येत्येव। आघातः। विधातः। चकारे नैति न कृत्वा नादेशेन संबध्यते किं न हि प्रकृतप्रत्य
येन। अघप्रत्ययः। यश्चापरः प्राप्नोति। तेन वज्रपि नवति। धातो वर्त्तते॥ ॥ मूर्त्तौ च नः॥१६॥
मूर्त्तिका विभुः। मूर्त्ता वनिधिया यां हन्ते रप्रप्रत्ययो नवति। वनश्च क्षुब्धादेशः॥ अत्र घनः कर्षणं
दधाति। धर्मशब्देन धर्मि न एवते॥ ॥ अंतर्धनो देशः॥१७॥ अंतः सर्वा इते रप्रप्रत्ययो नवति

घनश्च क्षुब्धादेशो देशो निधेये। अंतर्धनसंज्ञा मूर्त्तौ वाक्केषु देशविशेष उच्यते। अन्येण कारांतं प
ठति। अंतर्धनो देश इति। तदपि ग्राह्यमेव। देश इति किम्। अंतर्धनो न्यः॥ ॥ अगारे कदेशो
प्रघण प्रघणाश्च॥१८॥ हन इत्येव। प्रघर्षस्य हन्ते प्रघणः प्रघाणश्चेत्येतौ लघौ निपात्यते।
अगारे कदेशो वाये। प्रघणः प्रघाणः। द्वारकोष्ठको वा ह उच्यते। अगारे कदेश इति किं। प्रघा
तो न्यः॥१९॥ उधनो व्याधानं॥२०॥ उत्प्रेर्वस्य हन्ते रुधने इति निपात्यते। अत्याधानं वै नवति।
उधनः वस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा पानिकाष्टानि वस्यते नदनिधायते। अत्याधानमिति
किं। उधातो न्यः॥ ॥ अपघनो न्यः॥ ॥ अपघर्षस्य हन्ते रपघन इति निपात्यते अंगं च
भवति। अपमवयवः। एकदेशो न सर्वः। कंतर्हि पाणिः। पादश्चा निधायते। अपघनः अंगमि
ति किं। अपघातो न्यः। करणे यो विष्णुर्ह न इति वर्त्तते। स्तंबश्च उपपदे करणे कारको हं
ते धातो कः प्रत्ययो नवति। चकारादश्च। तत्र वधनादेशः। स्तंबश्च स्तंबवना करण इत्येव। स्तंब

वनादेशश्च। त्रयोऽप्यनेनेनेति अयोधनः। विघ्नः। रुघनः। हघण इति। कविद्वय हरंति। कथं एतत्। अरिहतादिषु प्रदोषा न्ये
परास्ते ता मा मग इति वा। ८९। स्तंबे कच। करणे हन इति वर्त्तते। स्तंबे उपपदे हन्ते धातोः करणे कारके कप्रत्ययो नवति

अ३पा३
१०७

यातः। स्त्रियांस्तं वच्चाः स्तं वचनाः॥ ८१॥ परौ च॥ ॥ करणे हनइत्येव परिशिष्ट उपपदे हंतं कृत्वाः
करणे कारके अप्रत्ययोनवति। वृश ह्वादेशः परिहृत्य नैने निषिध्यः। परिषः परेष्वसंघोः
कयोरिति वाचकत्वं॥ ॥ उपपन्न आशये॥ ८४॥ उपपन्नस्य हंतरे प्रत्यय उपधा लोपोपध्वनि
पात्यते। आश्रये निधये॥ आश्रय शब्दः समाप्यं प्रत्यासत्तिं न स्याति। पर्वतो पद्मः। यामो पद्मः॥
आश्रय इति किं। पर्वतो पद्मान एवाभ्यः। संघो धौ गले प्रसंसयोः। समुद्रो रूप पदयोर्हंतैः धातोश्च
प्रत्ययोनवति। टिलोपो घत्वन्विपात्यते यथा संख्यंगले निधये प्रशंसायां गन्तमानायां। संघः
पश्नाउधो मनुष्यः। गण प्रसंसयोरिति किम्। संघातः। उद्यातः॥ ८५॥ निधो निमित्तं॥ ॥ हन्
इति वर्तते। निध इति निहर्वा इति प्रत्ययः। टिलोपो घत्वन्विपात्यते निमित्तं चेदनिधेयं नवति।
समंतात् नितं निमित्तं। समारोह परिणाहम्। निघा वृक्षाः निघाः शाखकः। निमित्तमिति किं। सिघातः १२
॥ ॥ द्वितक्रिः॥ ८६॥ नावे अकर्तृरिव कारक इति वर्तते इह स्य असौ द्वित्वात् स्मात् द्वितो धातोः।

क्रियत्ययोनवति। त्रैमन्त्रित्यमिति वचनात्के वलोन प्रयुज्यते। उपवषूपाके। पत्रिमं। दुवर् डे श्रमं।
दुर्लभं। ह्रस्विमं॥ ॥ द्वितो युव॥ ८७॥ दुइत्यस्य तस्मात् द्वितो धातो रयुव प्रत्ययोनवति। दुवेष्ट
वैपयुः। दुःश्रोत्रि। श्वपयुः। दुस्तु। सवयुः॥ ॥ यज्ञपात्रपतविठ प्रठ रसोन॥ ८८॥ नावे अकर्तृरि
व कारके संज्ञायामिति वर्तते। यज्ञादिभ्यो धातुभ्यो नञ् प्रत्ययोनवति। उकारो गुणप्रतिषेधापः।
रयज्ञः। यज्ञवा। यज्ञः विभक्तः प्रश्नः। रस्ताः। प्रठ रसं प्रसारणं हापकात्। प्रश्ने वा प्रत्ययकाल इ
ति॥ ॥ स्वपौ नन॥ ८९॥ नावे अकर्तृरिव कारक इति वर्तते। स्वपे धातोर्नञ् प्रत्ययोनवति नकारः
स्वरार्थः प्रश्नः॥ ॥ उपसर्गोऽपि॥ ९०॥ नावे अकर्तृरिव कारके इति वर्तते। उपसर्ग उपपदेष्टु
संज्ञकेभ्यो धातुभ्योऽपि प्रत्ययोनवति। कित्करणमातो ह्योपार्थप्रतिःप्रधिः। निधिः विधिः। अत
र्हिः॥ ॥ कर्मण्यधिकरणे च॥ ९१॥ घोरित्येव। कर्मण्यपपदेष्टु संज्ञकेभ्यो धातुभ्यः अधिकरणे का
रकेऽपि प्रत्ययोनवति। जलधीयतोस्मिन्निति जलधिः शराधिः वानधिः अधिकरणग्रहणमपि

नरनिगसार्थे। चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः॥ ॥ स्त्रियां क्तिन्॥ ५३॥ नावेऽकृत्तृविकारक इति वर्तते। स्त्रिलिङे नावा रोधातोः क्तिन् प्रत्ययोनवति। धनजपायपवादः। कृतिः विनिः। कृतिः। पतिः। क्तिन्नावदि
 न्यप्त्वा वक्तव्यः। आपादयः प्रयोगतो नुसर्त्तव्याः। आपातिः राद्धिः। दाप्तिः। धास्तिः। अयत्तस्तन्यः करणो
 अयत्तेऽनयाश्कृतिः। इष्टिः। कृतिः। ग्लान्तादाऽपान्योनिः। द्यानि म्नाकिः। पानिः। हानिः। अकार
 स्वादिभ्यः। क्तिन् नष्टावद्भवतातिवक्तव्यं। कार्तिः। गार्तिः। शार्तिः। अतिः। शनिः। संपदादिभ्यः क्तिप् संपत्
 विपत् प्रतिपत् स्त्रिन् नपास्यते। संपत्तिः। विपत्तिः॥ ॥ स्त्रागापापुवा नावे॥ ५४॥ स्त्रियामिति वर्तते
 स्त्रादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रिलिङे नावे क्तिन् प्रत्ययोनवति। अङोपवादस्य बाधकः। प्राप्तिः। संगतिः।
 संपातिः। पक्तिः। नावप्रहणमर्थान्नानिगसार्थे कथमवस्था संस्थाप्यवस्थेति। अवस्थायामसंज्ञायामिति
 शापकात्। नात्पत्रेयं बाधानवति॥ ५५॥ मंत्रे वृषेषु पवनमविदुः। उदात्तः। ॥ नावेऽस्त्रियामि
 ति वर्तते। मंत्रविषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययोनवति। उदात्तः। प्रकृति प्रत्यययोर्धिनक्तिव।

विपरिणामेन संबंधः। कस्मादेवं कृतं वै विचार्य। वृष्टिः। इष्टिः। पंक्तिः। मतिः। कृत्तिः। अतिः। वानिः।
 रातीः। क्तिन् सर्वत्र सामान्येन विहित एव उदात्तार्थिवचनं इषे इवे निनिपातनं वस्यति। ततः क्तिन्
 पिविधायते। मंत्रादभ्यत्राद्युदात्तः॥ ॥ इति क्तिन् कृति साहितेति कार्तयम्॥ ५६॥ मंत्र इति ना
 नुवर्तते। उदात्त इति वर्तते। इत्यादयः। शृष्टाः। निपात्यते। अवतेर्जस्वरस्मिन् विमवापुपशया।
 श्वेतूढ। इतिः। स्वार्थं वचनं। पोतेर्जवतेश्च। श्रुतिः। ज्ञतिः। दार्ढ्यत्वं वनिपात्यते। सानेः। सानिः। इत्वा ना
 वो निपात्यते। सानेतेर्वाजनावनेत्यात्वे कृते स्वार्थं वनिपातनं। हनेर्हिनातेर्वाहितिः। कार्तयतेः। कार्तिः।
 ॥ ॥ वज्रयज्ञो न विदुः॥ ५७॥ उदात्तस्त्रियां इत्येव। वज्रयज्ञोर्धात्वोः स्त्रिलिङे नावे क्तिन् प्रत्ययो
 नवति। उदात्तः। वज्रा। इत्यो। क्तिन् ओपवादः। पितृकरणं उदात्तत्रयार्थं॥ ५८॥ संज्ञायां समज्ञनिषिद्ध
 निपनमनविदुषु श्रुतिः। ॥ नाव इति न स्यते। पूर्वक एवायं धिकारः। समज्ञादि
 भ्यो धातुभ्यः स्त्रियां संज्ञायां विषये क्तिन् प्रत्ययोनवति। उदात्तश्च॥ समज्ञतत्तस्यामिति समज्ञाः

निषद्या। निषत्या। पिबिजात्रः। मन्थागल॥ पार्श्वशिवा। विद्या। मुत्था। शय्या। नृत्पा। इत्यादि। कथं न इत्तं।
 संज्ञायां भुतिदृष्टत्वा नते नार्या प्रसिध्यति। स्त्रियां तापाधिकारोस्ति तेन नार्या प्रसिध्यति॥ नृवा
 धिकारो नाव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितः। ननु स्वरितत्वं निवन्धनः। शास्त्रायो धाकारः। कृत्। शब्दः॥ १००॥
 स्त्रियां तावदतिवर्तते। करोते धातो स्त्रियां शकारप्रत्ययोनवति। चकारात् कपपुत्र। योगविभागेन
 वक्तव्यः। क्तिन्नपिषयास्मात्। क्रिया। कृत्पा। कृति। इत्ता॥ नावे स्त्रियामिति वर्तते। ईषे धातो नावे
 स्त्रियां शप्रत्ययोनवति। यग नावश्च निपात्यते। एषणं। इत्ता। परित्यर्था। परित्यर्था। मृगया। अरा
 घानामुपसंख्यानं॥ ॥ जगत्तेरकारोवा॥ ॥ जगयी। जगयति॥ १॥ अत्रत्ययात्॥
 नावे स्त्रियामिति वर्तते। प्रत्ययांते न्यो धातु न्यः स्त्रियां नावे च अकारप्रत्ययोनवति क्तिन्नोपवादः
 विकार्या। जहा। घा। पुत्राया। पुत्रकाम्या। लोत्रया। कंडूया॥ ॥ गुरोश्च हतः॥ २॥ हलन्तो यो
 धातुर्गुप्तमान्ततश्च स्त्रियामकारप्रत्ययोनवति क्तिन्नोपवादः॥ ऊंङा। ऊंङा। ईहा। इहा॥ १४

गुरोरिति क्तिन्। नक्तिः। हल इति क्तिन्। नातिः॥ ॥ विद्दिहादिभ्योऽङ्॥ ३॥ स्त्रियामित्येव
 षिभ्यो धातु न्यः। निहादिभ्यश्च स्त्रियामङ्प्रत्ययोनवति। गणपरिपठितेन पुनिदाहापुनि
 ५ कृष्यप्रकृतयोऽहत्त्यंते। नृषु। जरा। चरषूत्रपा॥ निहादिभ्यः खचपि। निहा। णिहा। निहा। हा
 पा। गुरागिर्योषधयोः। अद्वा। मेधा। गोधा। नारा। हारा। कारा। हिया। ज्योतिषीतरा। धारा।
 लेखारैरवा। दूता। धाता। वेपा। वसा। मृजा। नृजा। यैः संप्रसारणं च। कृपानिहा। निहिरवि
 दारणे। निहिरन्या। णिदेति। णिहिरुद्धे धिकरणे। णित्तिरन्या। आराशस्त्रां। अन्तिरन्या॥
 धाराप्रपातनाधुतिरन्या॥ ॥ वितिप्रतिक्थिऊं नावर्वश्च॥ ४॥ वितिस्मृत्यां। प्रतप्रज्ञायां।
 कथवान्प्रवंधे। कुबिठादने। बर्वअध्ययने। बुरादिः इत्येते न्यो धातु न्यः स्त्रियां भुवि प्राप्ते।
 अद्बिधीयते। वित्ता। प्रज्ञा। कथा। ऊंवावर्वा॥ ॥ आतश्चोपसर्गे॥ ५॥ आकारांते न्यो
 धातु न्यः उपसर्ग उपपदे स्त्रियामङ्प्रत्ययोनवति क्तिन्नोपवादः॥ प्रहा। उपधा। हा। प्रधा।

अ३ पा३
२०२

उपधा। अहंतरोरूपसर्गवत्तुहृदि। अह। अंतर्ह। ॥ एपासप्रयोर्युव॥ ॥ स्त्रियामित्येव
एपंतेन्योधाडुन्यः॥ आसप्रसद्व्येताभ्यां युवप्रत्ययोनवति। अकारस्यापवादः॥ कारणाहाराणा
असना। अथेना। कथमास्येति॥ सहलीएपदिति नविष्यति। वासरूपविधिप्रतिषेधश्च स्यात्
करणविषयः। अथेवोसर्गात्। वावंदस्यो। अंथिः। क्रियादिर्गुह्यते। अथविमोचनप्रतिषेधयोरिति।
नबुराहि। अंथयंथसंदर्भेणपंतत्वेनेवतस्यसिद्धत्वात्। वटिवंदिघटिविदिन्यउपसंख्यानं। वट
ना। घटना। वंदना। देवना। घटेनौ। वादिकस्यग्रहणघटसंवरणइति। नवौरादिकस्य। बटव
त्तनेइति। एरित्येवतस्यसिद्धत्वात्। इषेरनिष्ठार्थस्यगुर्वक्तव्यः। अथोषणा। अचोषणा॥
परेर्वा। पर्येषणा। पराष्टिः॥ ॥ रोगारव्यायाणुस्त्वङ्मनः॥ १॥ धातोएवप्रत्ययोनवति।
बङ्गनरोगारव्यायांगम्यमानायां कानादानामपवादः। आख्यायहणरोगस्येत्प्रत्ययान्तं स
ज्ञानवति॥ बङ्गनग्रहणं वृत्तिवारार्थप्रवर्तिका। प्रवाहिकाविवेचिका। ननवतिशिरोक्तिः॥ १५

धात्वर्थनिर्देशोऽणुस्त्वङ्मनः॥ आसिका। शायिकावर्ततेइति॥ इकूरितपौधाडुनि। ईशोवक्तव्यौ।
विदि। छिदि। पवतिः। वर्णाकारः। निर्देशादितिप्रवृत्तं। अकारः। ईकारः। रादिफुः। रेफुः। मत्वर्थोऽः।
अकारस्तोपश्च। इवज्ञादिन्यः। आतिः। आदिः। ईकृत्तुष्यादिन्यां कृषिः। किरिः। गिरिः॥ ८॥ संज्ञा
यां॥ ॥ संज्ञायांविषयेधातोएवप्रत्ययोनवति। उद्दालकश्चपुनंजिका। वारणपुष्पनापिका।
अन्युषखादिका। सावननंजिका। तावननंजिका॥ ९॥ विनाषाख्यानपरिप्रप्तयोरितिच॥
॥ ॥ स्त्रियामिति वर्तते। एवुलित्येव। पूर्वपरिप्रप्तः। पश्चादाख्यानं सन्नेत्वस्याद्वरस्यश्वेतिपा
तः। परिप्रप्तगम्यमाने। आख्यानेगम्यमानेधातोर्नित्प्रत्ययोनवति। वृकारात्तणुत्वेविनाषा
ग्रहणादपरोपियः प्राप्नोति। सोपि नवति काकारिका। कां कृत्यां कां क्रियां कां कृति। सर्वाक्रि
याकार्ये। सर्वाकारिकां। सर्वाक्रियां। सर्वाकृत्यां। सर्वाकृति। कां त्वंगणिमज्जगणः। गणः। कां ग
णिकां कां गणनां सर्वागणिमज्जगणं। सर्वागणिकां। सर्वागणनां। एवंकापाविंकां पाविकां।

अ३ पा३
२०३

पाठिकां। पाठिकां। कांयाजी। कांयाजियामिति इष्टं। आख्यानपरिप्रश्नपोरिति किं। कृतिः कृतिः॥ ॥
पर्याया ह्योत्पत्तिश्च एव॥ १११॥ स्त्रियामित्येव। पर्यायः परिपाटी क्रमः। अर्हणमर्हः तद्योग्यता। आणं
यत्परस्य धार्यते। उत्पत्तिर्जन्म। एते धर्मेषु गम्यमानेषु धातोरेव प्रत्ययोनवति। क्ता क्तादीनामपथा
हः। पर्यायेनावत्। नवनः आसिका। नवनः शायिका। नवनोयगामिका। अर्हः अर्हति। नवानिहून
हिका। ओदन नोहिका। पयःपायिका। अणोऽहूनहिकां मेधारयसि। ओदन नोहिका। पयःपायिका।
उत्पत्तौ इहूनहिकामे उद्पादि। ओदन नोहिका। पयःपायिका विनापेयेव। वाक्यार्थोत्पत्ते। एव
स्ति प्रकृतं प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थं॥ ॥ आक्रोशो न्यनि॥ ११२॥ विनापे निवृत्तं। आक्रोशः
शपनं। आक्रोशो गम्यमाने न्युपपदे स्त्रियां धातोरनिप्रत्ययोनवति। क्ता क्तादीनामपथादः।
अकरोति स्ते ह्यलत्रयात्। अत्रपाणिः। आक्रोश इति किम्। अकृतिस्तस्य ह्यस्य। नञाति किम्
मृतिस्ते ह्यलत्रयात्॥ ॥ कृत्यतुरो वङ्गनं॥ ११३॥ नावे अकृत्तृविकारक इति निवृत्तं। कृत्यसं १६

शकाः प्रत्ययाः। अकृत्तृवः। वङ्गनमयेषु नवन्ति। यत्र विहितास्ततो न्यत्रापि नवन्ति। नावकर्मणः। कृत्यावि
हिताः। कारकां तरेपि नवन्ति। स्त्रीनामं चूर्णादीनामपथादः। करणाधिकरणनावेयो अकृत्यनापि
नवति। अवसेवनवस्त्रावणं। राज्ञो ज्ञाना। राज्ञा ह्यनानिवासांसि। प्रकृतं न प्रपत्नं। वङ्गनय ह
णादयोपि ततो यथा प्राप्तः अनिधेयं अनिवरति। पादाभ्यां स्त्रियने इति पादहारकः। गन्ने बोध्यत इति
गन्ने बोध्यकः॥ ॥ नपुंसकेनावेकः॥ ११४॥ नपुंसकनं लिंगेनावेकः प्रत्ययोनवति। हसिनं वच
स्य। शो ननाङ्गः यद्गं। शो नितं तस्यिनां। शपिनं आसीतं॥ ॥ अकृत्तृवः॥ ११५॥ धातोर्कृत्यप्रत्ययो
नवति। नपुंसकलिंगे तावे। हसनं वा तस्य। शो ननं तस्यनं। शपनं आसनं। योगविनागवेतरार्थः।
कर्मणि वपेन संस्य गतिकर्तुः शरासुखं। येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरास्य सुखमुपपद्यते।
तस्मिन् कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिंगेनावे। अकृत्यप्रत्ययोनवति। प्रवृत्तौ वसिह प्रत्ययोनित्यसमा
सार्थवचनं। उपपदसमासो हिनीत्यः। पयःपानसुखं। ओदन नो ज्ञनसुखं। कर्मणाति किम्। अकृत्तृवः

काया उल्लानं सुखं। संस्पर्शादिति किं। अग्नि कुं दस्यो पासनं सुखं। कर्तृरिति किं। पुरोः स्नापनं सुखं।
स्नापयते न गुरुः कर्ता। किं तर्हि कर्मः। शरीरग्रहणं किम्। पुत्रस्य परिश्रमं न सुखं मानसा प्राप्तिः। सुखमि
ति किम्। घं व कानां मर्दनं दुःखं। सर्वत्रासमासः प्रकटाक्रियते॥ ॥ करणाधिकरणयोश्च॥ ॥
करणे अधिकरणे चकारके अनिधेये धातोः कृत् प्रत्ययोनयति। इधा प्रवृत्त्यनं। पञ्चाशत् शाननं। अ
धिकरणे गोदोहना। सक्तुधाना॥ ॥ पुंसि संज्ञायां च प्रायेण॥ १७॥ करणाधिकरणयो रित्येव। युद्धि
गयोः करणाधिकरणयोः धर्तिर्धः प्रत्ययोनयति। समुदायेन वेत्त संज्ञा गम्यते। प्रायेण ग्रहणमका
त्स्यार्थं। दंत उदौ। उरः उदः पनः आधिकरणे खल्वपि। आएत्य अस्मिन् कुर्वन्त्याकरः। आनयः
पुंसाति किं। प्रसाधनं संज्ञायामिति किम्। प्रहरणे दंडः वकारः उदादेर्ध इति विशेषणार्थः॥ ॥
गोचरसंवरवत् वृत्तव्यजापणनिगमाच्च॥ १८॥ गोचरादयः। शब्दाः। वृत्तव्यजापणनिपात्यन्ते। पूर्वस्मि
नेवाप्येह तन्मतेति वृत्तं वृत्तिः। तस्यायं अपवादः। गावः वरंत्यस्मिन् दूरे शो इति गोचरो देशः। संवरत्य

॥ १६ ॥ पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयो रिति सर्वमनुवर्तते। एतन्ता धातोः करणाधिकरणयो र्ध अत्ययो
भवति ॥ ५

नेनेति संवरः। वरंत्यनेनेति वृत्तः। वृत्तं त्यनेनेति वृत्तः। व्यत्तं त्यनेनेति व्यत्तः। निपातनादिभावो न भवति।
एत्यास्मिन्पणा। तद्व्यापणः। निष्ठाब्देत्यास्मिन्नेति निगमः। वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। कषुः भिकषः।
॥ २० ॥ अवेदोऽर्थजः॥ ॥ ॥ अवे उपपदेतरतेः स्मृणाते धातोः। करणाधिकरणयो र्ध अत्ययो
भवति। जकारोऽवृद्धिस्वरार्थः। घकार उत्तरचुत्वार्यः। अवतारः। अवस्था स्तरः। कथमयतारो न धाः। नहि
इयं संज्ञा। प्रायोऽनुवृत्ते संज्ञायामपि भवति। वस्यापवादः। स्तेखः। वेदः। वेपः। बंधः। विमार्गः। अपामार्गः।
॥ ॥ अध्यायनापोचानसंज्ञासंधारावाप्य॥ २१॥ अध्यायादयः। शब्दाः। निपात्यन्ते पुंसि संज्ञायां
वे प्राप्ते वृत्तविधीयते। अहं तन्ता र्थो यमारं नः। अधीयते स्मिन्निति अध्यापः। नि यते नेनेति न्यायः।
उ घ वंती तेनेत्युच्चावः। संक्रियते नेनेति संहारः। अधिपस्मितेत्पाधारः। अवपंत्यस्मिन्नित्यावापः।
वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। अवहारः॥ ॥ उदंकोऽनुदंके॥ २२॥ उदं क इति निपात्यते। अनुदकवि
षयश्चेह त्वर्थो भवति। उद्वर्गदि ज्वते वृत्तिनिपात्यते॥ ननु वरंत्यस्मिन् दूरे शो इति गोचरो देशः। संवरत्य

येववनमिदं। तैलोद्वृकः। घृतोद्वृकः। अनुद्वृकः। उककोद्वृकः। चः कस्मान्न प्रकृष्टाक्षिपते।
विशेषात्तावात्। अनापि हि धायादिस्त्रेणांतोदात्तएव। जालमानायः॥ २३॥ अनायादिति निपा-
त्यते॥ जालं चैवति। अनाइ पूर्वान्नपते। करणे च न निपात्यते। अनायो मस्याना। अनायो मृगाणां।
खनोवच॥ २४॥ खनतेर्धातौ कर्करणाधिकरणयोर्ध्वः प्रत्ययोनवनि। चकारात्त्वञ्च॥ अपारवनः
आखानः। डोवक्तव्यः। आखः। इकोवक्तव्यः। आखनिकः। इखवकोवक्तव्यः। आखनिकवक्तुः।
खलपदं नगवन्तैति वक्तव्यं॥ ॥ इषदुःसुखं कृद्वा कृद्वा र्थेषु सन्॥ २५॥ करणाधिकरण-
योरिति वक्तव्यं। निवृत्तं॥ इषत्। डुः। सु। इत्येतेषु कृद्वा कृद्वा र्थेषु पपदेषु धातोः खलप्रत्ययो
नवतिष्ठत्तुः। खं। तदुगो विशेषणं। अकृत्तुः सुखं। तदित्यो विशेषणं सन्वत् इषत्कारकतो
नवता इषत्। सुकरः। इषदुःसुखं ओदनो नवता। डुनोऽतिः। सुनोऽतिः। इषदादिति किम्। कृद्वा कृद्वा
र्यः कर्त्ता। कृद्वा कृद्वा र्थेऽदिति किम्। इषत्कार्यः कर्त्ता। कलास्वरार्थः। रित्करणमुत्तरार्थं च सुमर्थं॥ २८

॥ ॥ कर्त्तृकर्मणोश्च न कृतोः॥ २६॥ नवते करोते च धातोर्नार्थः। संख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदेव कारा-
दापदादिषु च खलप्रत्ययो नवति। इषदाद्यु नवो नवता। डुगद्यु नवो नवता। इषदाद्यु करोदेव वचो न-
वता। डुगद्यु करः। स्वाद्यु करः। कर्त्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति वक्तव्यं। इहमा नत्। स्वाद्यु न न्यते॥ ॥
अतोपुव॥ २७॥ इषदादयो नुवन्ते। कर्त्तृकर्मणोरिति न स्वर्णने। इषदादीषु कृद्वा कृद्वा र्थेषु पपदेषु
आकारात्तेनोपुवप्रत्ययो नवति। खलोपवादः। इषत्या नस्सोमो नवता। डुपानः। सुपानः। इषदानो
गो नवता। इर्दानः। सुर्दानः॥ ॥ षट्सिगत्यर्थे न॥ २८॥ इषदादिषु पपदेषु गत्यर्थे नोधातुः न्यः षट्सि-
विषयेषु च प्रत्ययो नवति। खलोपवादः। सपसदनो निः। सपसदने मन्तः। स॥ २९॥ अन्ये न्योपि ह्यप-
ते॥ ॥ अन्ये न्योपि धातुः न्यः अगत्यर्थे न्योगत्यर्थः षट्सि विषयेषु च प्रत्ययो नवति। सुदोहनाम-
करणो ब्रह्मणो गां। नापाया मपि। सगशियुधि हृशि धृश। मृषी न्योपुवप्रत्ययो वक्तव्यः। डुःसासनः।
इयोधिनः। इर्दर्शनः। इधर्षणः। इर्मर्षणः॥ ॥ वर्त्तमानसामिपे वर्त्तमाने न दा॥ ३०॥ समीपमेव सामीप्यं

षः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यतेवानुवर्णादिसिद्धार्थं। वर्तमानसमीपे नृतेन विषयविविधत्वात्पर्यवर्तमानाद्वा
 तोर्यवर्तमानवत्प्रत्ययोनवति। वर्तमानेन नृतिरन्यथावदुणादयो बहुवचनमिति वर्तमाने ये प्रत्यया
 वक्ताः। ते नृतनविषयतो विधीयन्ते। कदादेव दत्त आगतोसि। एष आगच्छामि। गं मास्मि। वत्करणं
 सर्वसादृश्यार्थं येन विशेषणेन वर्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्यप्यदोपि। ध्याधिनातये वाचनव
 ति। पवमानः। यत्तमानः। अलं करिष्युः। सामीप्यग्रहणं विप्रकर्षविवक्षयां मानूत। परुदगच्छत्याह
 लिपुत्रं। कर्षणमिष्यति। योम-यतेग आमातिपदं वर्तमानकाल एव वर्तते कालान्नरगतिस्तत्रास्या
 इवति। नवकवाक्पगम्पः। कालः पदसंस्कार उपयुज्यते इति तं तादृशं वाक्यार्थं प्रतिपत्तारं प्रतिप
 काणमिदं नारद्वयमेव। तथावचः कर्ष्यति। कर्षणमिष्यताति सर्वसुपपद्यते ॥ ११ ॥ आशंसायां
 भूतवशा ॥ वेत्येव। वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते। आशंसनमाशंसाः। अनवाप्तस्य प्रियार्थस्य
 नाभुमिच्छा तस्याश्च न विषयकालो विषयः। न विष्यति। अत्र आशंसायां गम्यमानायां नृतवत्प्रत्य

यो नवति। वक्ता दृष्टमानवश्च। उपाध्यायश्चेदागमिष्यति। उपाध्यायश्चेदागमत्।
 उपाध्यायश्चेदागतः। एषा आशंसा। एते व्याकरणमधीमहे। अधोश्चामहे। अध्यामीमहे। एते व्याकर
 णमधीतवन्तः। सामान्यानि देशो विशेषान्निदेशात्तेन लङ् लुटौ न नवतः। आशंसायामिति किम्।
 आगमिष्यति ॥ ॥ हि प्रवचने नृदृ ॥ १२ ॥ हि प्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां नृदृ प्रत्ययो
 नवति। नृतवत्प्रत्ययापवादः। उपाध्यायश्चेत् हि प्रमागमिष्यति। एते हि प्रमाकरणमधोश्चामहे ॥
 वचनग्रहणं पर्यायार्थं। शीघ्रं आशुत्यस्ति मधोश्चामहे। ते निवक्तव्ये नृदृ ग्रहणं लुटोपि विषये यथा
 स्यात्। ध्यः। हि प्रमधोश्चामहे ॥ ॥ आशंसावचने लिङ् ॥ १३ ॥ आशंसायेनोचते तदाशंसाव
 चनं। तेस्मिन् सुपपदे लिङ् प्रत्ययो नवति। नृतवत्प्रत्ययापवादः ॥ उपायश्चेदागच्छेत्। आशंसे पुक्तो
 धायीय। अवकत्यपुक्ते धायीय ॥ ॥ नानघननवत्क्रियाप्रबंधसामीप्योः ॥ १४ ॥ नृतानघननेन
 विषयनघननेव सद्रुटौ प्रत्ययो विहितो तयोः प्रतिषेधः। अनघननवत्प्रत्ययाविधिर्न नवति।

क्रियाप्रबंधे सामीप्ये गम्यमाने । क्रियाणां प्रबंधः । सात्यते नानुष्मन् । क्रियाप्रबंधः । कात्तानां सा
 माप्यं च व्यजातीये नाव्यवधानं । यावज्जीवं नृशमन्महात् । यावज्जीवमन्मन्मन्महात् । यावज्जीव
 वं युक्तो ध्यापयत् । यावज्जीवं युक्तो ध्यापयति । सामीप्ये च । येषां पौर्णमास्यति क्रान्ता एत
 स्यात्तु पाध्यायो ग्निना धितः । सोमेन यत् । गां वाहितः । येषममावास्या गा मानी एतस्यामुपाध्यायो
 ग्ना नाधास्यते । सोमेन पश्यते । सगां वादास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथा प्राप्ता न्यनुज्ञानाय ॥ ॥
 नविष्यति मर्यादावचने वरस्मिन् । नानघतनवदिति वर्तते । अक्रियाप्रबंधार्थं मसामाप्यार्थं
 वचनं । नविष्यतिकाले मर्यादावचने सति । अवरस्मिन् प्रविनागेन घतनवत्प्रत्ययविधिर्न वर्तते ।
 योयमधागत्यः । आयात् । दलिषु आत्तस्य यद्वरं कौशाद्याः ॥ तत्र द्विरोदनं नोक्तं महः ॥
 तत्र शक्तं नृपात्तमः । नविष्यतीति किम् । योयमधागतः । आयात् । दलिषु आत्तस्य यद्वरं कौ
 श्यास्तत्र युक्ताः अध्येमहि । सक्तं नपि वामः । तत्रोदनं नमुत्तमहि ॥ मर्यादावचन इति किम्

योयमधानिरवधिको गंतव्यस्तस्य यद्वरं कौशाद्यास्तत्र द्विरोदनं नोक्तं महः । तत्र सक्तं नृपा
 तास्मति । इदं सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालमर्यादा तत्र विशीर्षं वक्ष्यति ॥ ॥ कात्तविना
 गोवा न होरात्राणां ॥ ३६ ॥ नविष्यति मर्यादावचने धरास्मिन्निति सर्वमनुवर्तते । कालमर्यादाविनागे
 सति अवरस्मिन् प्रविनागे नविष्यतिकाले अनघतनवत्प्रत्ययविधिर्न वर्तते । नवेद होरात्रसंब
 धापतिनागस्तैस्तैषां विनागे प्रतिषेधः । एवं णि वसिष्ठे वचनमहोरात्रप्रतिषेधार्थं नैवेद्ययोगविना
 ग उत्तरार्थः । योयं संबं सर आगामिति स्य यद्वरमाय हाय एपास्तत्र युक्ताः अध्येमहि । तत्रोद
 नं नोक्तं महः ॥ नविष्यतीत्येव । योयं संबं सरोती तस्य स्य यद्वरमाययो हाय एपास्तत्र युक्ताः अध्ये
 महि । तत्रोदनं नमुत्तमहि । मर्यादावचन इत्येव । योयं निरवधिकः कालः आगामितस्य यद्वरमा
 य हाय एपास्तत्र युक्ताः अध्येमहि । तत्रोदनं नोक्तं महः । अवरस्मिन् नैवेद्यापरास्मिन् विनाषां
 वक्ष्यति । अन होरात्राणां निति किम् ॥ त्रिविधमुदाहरणं । योयं मास आगामी तस्य योवरः ।

पंचदशरात्रः। योयं त्रिंशद्वात्रः। आगामीतस्य यो वरोर्द्विमासः। योयं त्रिंशद्वात्रः। आगामीतस्य यो वरः।
 पंचदशरात्रः। तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तं न्यातास्मः। सर्वथा होरात्रसं स्पर्शं प्रतिषेधः।
 ३१ परस्मिन्नाभाषा॥ न विष्पतिमया दौकस्त्ववचने विनागे वा न होरात्रोणा मिति सर्वमनुवर्तते।
 कात्तमया दौ विनागे सति न विष्पतिकाले यस्मिन् विनागे विनाषा अनघतनवत प्रत्ययविधि
 र्नवति। न वेद होरात्रसंबंधा विनागः। अवरस्मिन् पूर्वणो व प्रतिषेध उक्तः। संप्रति परस्मिन्
 प्राप्त एव विकल्प्य उच्यते। योयं संबं सर-आगामीतस्य यत्परमाग्रहा य एपास्तत्र युक्ता अध्येता
 महे। तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तं न्यातास्मः। अन होरात्रोणा मिये व यं त्रिंशद्वात्र आ
 गामीतत्रयः। परः पंचदशरात्रे स्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तं न्यातास्मः। न विष्पतिस्तेव।
 योयं संबं सरोती तत्तस्य यत्परमाग्रहा य एपास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्रौदनमनुमहि। स
 या दौ ववन इत्येव॥ योयं निरवधिः। कात्तः। आगामीतस्य यत्परमाग्रहा य एपास्तत्र युक्ता

अध्येतास्महे। तत्र सक्तं न्यातास्मः। कात्तविनाग इत्येव। योयमधागतं व-आया दतिष्ठ चात्तस्य
 यत्परं कौशां व्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। ओदनं नो क्तास्मः। इति सर्वत्रानघतनवत प्रत्यय
 दौर्नयः॥ ॥ लिङ्गमित्येन इति पातिपत्तौ ॥ ३८ ॥ न विष्पतिं त्वनुवर्तते। हेतुहेतुमतोर्लि
 टित्येवमादि कं लिङ्गमित्येन विष्पतिकाले लृट्प्रत्ययो नवति। क्रियाता पुत्रौ सत्यौ। कुतश्चिद्
 गुण्यात् क्रियाया अनृत्तिनिवृत्तिः। दक्षिणेन वेदायास्पतः। न शक्यं पर्या न विष्पतः। यदि कमलक
 माकास्यं न शक्यं पर्या न विष्पतः। न वा न-अनो सत्तृता न। यदि म-समीप मागमिष्यतः। न विष्प
 कात्तविषयमेतद्वचनं। न विष्पदे पर्या न वनं वेतुमतः। तत्र हेतु नूतं व कमलकाकानं विगेन बुधा
 तदतिपत्तिं व प्रमाणान्तरा दवगम्य क्ता वाक्यं प्रसुक्तं। यदि कमलक माकास्यं न शक्यं पर्या
 न विष्पतः। हेतुहेतुमतोराकाना पर्या न वनयो न विष्पत्कात्तयोरतिपत्तिरितो वाक्या ज्ञम्यते ॥ नूतेव।
 लिङ्गमित्येन इति क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते। पूर्वणो व न विष्पतिविहितः संप्रति नूते विधीयते।

अ ३ पा ३
२००

नृतेव काले लिङ्गि मित्रे क्रियातिपत्तौ सत्पां लङ् प्रत्ययो नवति। उता न्यो रिता गत्य लिङ्गि मित्रे विधा
नमेतत्॥ प्राकृतो विकल्पं न सति। दृष्टो मपा नवति। पुत्रो न्याय वंक्रममाणः अपरश्च ब्राह्मणः
यदिसतेन दृष्टो न विष्पत्त दा दानो ह्यत्। ननु नुक्तवान्। अयेन पथा सगतः॥ ५०॥ वोतो प्योः॥
नृते लिङ्गि मा तै रङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते। वा। अ। उता प्यो वो त्पा प्योः॥ आङ् मर्यादा
यां नात्रे विधौ उता प्योः समर्थयो लिङ्ग व सति प्रागेन स्मात् सूत्रात् विधे र्दित दुर्धमनुक्रमे मिया
मस्तव नृति निंदि मित्रे क्रियातिपत्तौ वा लङ् नवति न्येत दधा कृतं वेदितव्यं व सति। विनाषा कथमि
लिङ्गः। कथं नाम तत्र नानुवृषत्त मया ज्ञयिष्यते। यथा प्राप्तिं च कथं नाम वृषत्तं याज्ञयेत्॥ ५१॥ गृहा
पां तदपि ज्ञातोः॥ ॥ गृहा निंदा कुत्सा दृष्टुं नर्थांतरं। गृहायां गम्यमानायां अपि ज्ञातुं नैते यो
रूपपदयोर्धातोर्लिङ्ग प्रत्ययो नवति॥ वर्तमाने लङ् क्तः। काले सामान्येन प्राप्तोति विधायते। का
लविशेषविहिताश्च प्रत्ययानयं परस्मादस्मिन्निषेधे बाधते। अपितत्र नवान्। दृष्टुं न याज्ञयति।

२२

ज्ञातुं नवान् दृष्टुं न याज्ञयति। गृहमिहे। अयाज्ञयेतत्। लिङ्गि मित्रा नावादिह हि क्रियातिपत्तौ
लङ् प्रत्ययो नवति॥ ॥ विनाषा कथमिलिङ्गः॥ ५२॥ गृहायां मिति वर्तते। कथं शब्द उपपदे गृहा
यां गम्यमानायां धातोर्लिङ्ग प्रत्ययो नवति। चकाराद्वत्। विनाषा ग्रहणं यथा स्वकाले विशेषवि
हितानां प्रत्ययानामबाधनार्थं। कथं नाम तत्र नवान् दृष्टुं न याज्ञयेत्। कथं नाम तत्र नवान् दृष्टुं न
याज्ञयेत्। कथं नाम तत्र दृष्टुं न मया ज्ञयते। कथं नाम तत्र नवान् दृष्टुं न याज्ञयां चकार। अत्र लिङ्गि
मित्रमस्तीति नृतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लङ् नवति। न विष्पत्तिवक्ष्यायां नु सर्वत्र नित्ये नैव लङ्
नवति नया॥ ॥ किं वृत्ते लिङ्ग लृटौ॥ ५३॥ गृहायां मित्येव। विनाषा न स्तुयते। किं वृत्त उपपदे गृहा
यां गम्यमानायां धातोर्लिङ्ग लृटौ प्रत्ययो नवति। सर्वत्र कारणमपवादौ। लिङ्ग ग्रहणं लृटौ नि
वृत्त्यर्थं। को नाम दृष्टुं न याज्ञयेत्। यंतत्र नवान् याज्ञयिष्यति। कतरो नाम पत्रयं
तत्र नवान् याज्ञयिष्यति। कतरो नाम यंतत्र नवान् दृष्टुं न याज्ञयेत्। नृते क्रियातिपत्तौ वा लङ् न

विषयिष्ठुनित्यं को नाम वृषत् ॥ यंतत्र नवान् अजायतिष्यत् ॥ ॥ अनवत् कृष्णमर्षयो रकिं ह
 तेषि ॥ ४४ ॥ गह्यामिति निवृत्तं ॥ अनवत् कृत्ति ॥ रसं नावना ॥ अमर्षो ह्यमो ॥ किं हत्ते वा किं हत्ते
 वोपपदे ॥ न वत् कृष्णमर्षयो रगिमानो धातोर्लिङ्गत् ॥ यो प्रत्ययोनवत् ॥ सर्वत्र कारणा मपवादौ ॥
 वक्तव्यः पूर्वनिपातो लक्षणव्यनिवारविक्तं तेन यथा सांख्येन नवति ॥ अनवत् कृष्णो लावत् ॥ नावक
 ल्यामि ॥ न संजावयामि ॥ नम्राद्धे ॥ तत्र नवान् नाम वृषत् ॥ यज्ञयेत् ॥ तत्र नवान् नाम वृषत् ॥
 त्रयिष्यति ॥ को नाम वृषत् ॥ यंतत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ यंतत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ यज्ञयेत् ॥ अमर्षेन न
 र्षयामि ॥ तत्र नवान् नाम वृषत् ॥ यज्ञयेत् ॥ यंतत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ यज्ञयेत् ॥ अमर्षेन न
 वात् ॥ न विषयिष्ठुनित्यं नावक ल्यामि ॥ यंतत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ यज्ञयेत् ॥ अमर्षेन न
 वात् ॥ ४५ ॥ ॥ अनवत् कृष्णमर्षयो रगिमानो धातोर्लिङ्गत् ॥ यो प्रत्ययोनवत् ॥ किं हत्ते वा किं हत्ते
 नाम तत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ अस्त्येषु ॥ अस्ति नाम तत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ २३

नवति नाम तत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ विद्यते नाम तत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ नम्राद्धे ॥ न
 मर्षयामि ॥ लिङ्गि ॥ मित्रहिनास्ति ॥ तेन नवत् नवति ॥ ॥ नात्रुपदोर्लिङ्गत् ॥ ४६ ॥ ॥ अनवत् कृष्ण
 मर्षयो रित्येव ॥ नात्रुपदोर्लिङ्गत् ॥ यो प्रत्ययोनवत् ॥ अमर्षो ह्यमो ॥ किं हत्ते वा किं हत्ते
 यो नवति ॥ ४७ ॥ ॥ नात्रुपदोर्लिङ्गत् ॥ यो प्रत्ययोनवत् ॥ अमर्षो ह्यमो ॥ किं हत्ते वा किं हत्ते
 नमर्षयामि ॥ नात्रुपदोर्लिङ्गत् ॥ यो प्रत्ययोनवत् ॥ अमर्षो ह्यमो ॥ किं हत्ते वा किं हत्ते
 यद्विनाद्धि ॥ नात्रुपदोर्लिङ्गत् ॥ यो प्रत्ययोनवत् ॥ अमर्षो ह्यमो ॥ किं हत्ते वा किं हत्ते
 अनवत् कृष्णमर्षयो रित्येव ॥ यद्यत्र रत्येन योरुपपदयो रनवत् कृष्णमर्षयो रगिमानो धातोर्लिङ्गत्
 तोर्लिङ्गत् ॥ यो प्रत्ययोनवत् ॥ अमर्षो ह्यमो ॥ किं हत्ते वा किं हत्ते
 वान् यज्ञयेत् ॥ यन्तत्र नवान् यज्ञयेत् ॥ यज्ञयेत् ॥ अमर्षेन न
 ह्यामि ॥ ४८ ॥ ॥ अनवत् कृष्णमर्षयो रित्येव ॥ यद्यत्र रत्येन योरुपपदयो रनवत् कृष्णमर्षयो रगिमानो धातोर्लिङ्गत्

संभावनं पक्षि मवितथं नवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणं । सिद्धिश्चेदत्यमो प्रयोगः क्वासौ सि
 हि ॥ यत्र गम्यते वार्थो न उ प्रपुन्यते । तदा दृशो संभावनो याधिकर्यं वर्तमानाद्वातो लिङ् प्रत्ययो नवति
 सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसान्निधाता । अपि द्रोण पाकं नुं जीत । अनामिति किम् ।
 विदेशास्त्वापीदेव दत्तः । प्रायेणागमिष्यति याम् । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अलं देवदत्तो हस्तिनं ।
 हनिष्यति क्रियाति नौ नूतेन विष्यति वरुः प्रत्ययो नवति ॥ ५५ ॥ विनाषाधातो संभावनवचन
 नेयदि ॥ ॥ अलमिति वेसिद्धाप्रयोग सर्वमनुवर्तते । नावनमुच्यते पेन स संभावनवचनं ।
 संभावनवचने धातुपपदे पृष्ठवर्हवर्जितिविनाषालिङ् प्रत्ययो नवति । सर्वेणैव च नि
 त्ये प्राप्ते विकल्पार्थवचनं । संभावयामि नुं जीत नवान् । संभावयामि नो स्यते नवान् । अथ
 कल्पयामि अहं नुं जीत नवान् । नो स्यते नवान् । अपदीता किं । संभावयामि यं नुं जी
 त नवान् । तत् ॥ ५५ ॥ हेतुहेतुमातोर्लिङ् । हेतुः कारणं हेतुमत्फलं हेतुः श्रुतेन धर्मेन

वार्थं वर्तमानाद्वातोर्लिङ् प्रत्ययो नवति दक्षिणेन वेदाया न्नराकृतं पर्याजवेत् । यदि कमलकमाकपे
 येत । नराकृतं पर्याजवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याजवनं हेतुमत् । विनाषावापमिष्यते । नविष्य
 तिकालेव । तेन वरुः नवति । दक्षिणेन वेदास्यति नराकृतं पर्याजविष्यति । तत्र विनाषाग्रहाणां तावदन्
 तरमेवानुवर्तते । लिङ् निवर्तमानेषु लिङ् । इत्यहं नुं नविष्यति । पत्यर्थं तेन हेतुन नवति । हेतोर्निपायते ।
 वर्षति तिधावता । क्रियातिपत्तौ वरुः । इति वार्थे लिङ् लोटौ । इति वार्थे धातुपपदे धातोर्लिङ् लो
 टौ प्रत्ययो नवति । सर्वलकाराणामपवादः । इति मितुं जीतवान् । इति मितुं कानवान् । कामपे प्राप्ये
 नुं जीतवान् । नुं कानवान् । वराकांतौ । नुं जीतवान् । नुं कानवान् । कामपे वेदन इति वक्तव्यं । इह
 माप्नुत । इति नुं करोति । समानकर्तृकं नुं नुं मुम् ॥ इति वार्थे समानकर्तृकं धातुपपदे पुल्लिङ्गं
 प्रत्ययो नवति । उच्यते प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वं । इति नोक्तं । वष्टिनो क्तवो वष्टिनोक्तं । समा
 नकर्तृकं धिनि किम् । देवदत्तं नुं जानमिठनीयदत्तः । इह कस्मान्न नवति । इति नुं करोति । अननिधा

अ३पा३

203

३ धातुयो

नात्। लिङ्। इदमर्थेषु समानकर्तृषु धातुस्य पदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययोनवति। जुञ्जायेतावति। अध्यायेतावति। क्रियातिपत्तौ लङ् नवति। योगविनागउत्तरार्थः। इदमर्थेनो विनाषावर्त्तमाने। इदमर्थेनो विनोषाकाले लिङ् प्रत्ययोनवति। लिटि प्राप्ते वचनं इवति। इदमेतद्विष्टि। उरपात्। कामयते। कामयेत्। विधिनामंत्रणामंत्रणाधिष्ठे संप्रश्नप्रार्थने उलिङ्। विधिः प्रेषणं। निमंत्रणं। योगकरणं। अधिष्टं सत्कारश्चर्वा व्यापारण। संप्रश्नः संप्रधारण। प्रार्थनं यान्त्रवा। विधादिष्वर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययोनवति। सर्वत्रकारणमपवादः। विधादयश्चैते प्रत्ययार्थविशेषणं। विधादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु धातार्लिङ् प्रत्ययोनवति धौतावत्। कटं नवान् ऊयति। ग्रामं नवान् गच्छेत्। निमंत्रणे। इह नुं जीतवान्। इहो सीतवान्। आमंत्रणे। हं इह नवान् आसीत्। इह नुं जीतवान् अधिष्ठे। अधो शिष्यामो नवत्। माणवकं नवान् आपयेत्। माणवकं नवान् उपनयेत्। संप्रश्ने। किन्तु खलु। नोवाकरणमधीयत। वंदो धायीय। प्रार्थने नवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयत। वंदो धायीय।

25

۳۹

लोडु॥ लोडुप्रत्ययै नवतिविधादि धर्मेषु। योगविनाशउत्तरार्थः। विधौतावत्। कटंजवान्करोडु।
 ग्रामंनवान्करोडु। निमंत्रणे। अमुत्रनवानास्तां। अमुत्रनवान्नुक्तां। आमंत्रणे। इहप्रवानास्तां।
 इहप्रवान्नुक्तां। अधाष्टे। अध्येशिष्याकोत्तवंतं। माणवकंनवानध्यापयतु। माणवकंनवानुप
 यते। तां। संप्रश्ने। किंनुस्वतुनोव्याकरणमध्ययै। षडंध्ययै। प्रार्थने। नवतिमैप्रार्थनाव्याकरण
 मध्ययै। षडंध्ययै। प्रेषातिसर्गजप्रार्थकालेषु कृत्याश्च। प्रेषणं प्रेषः। कामवाराभ्यनुज्ञानमति
 सार्ज्ज। निमित्तव्रतस्याकालवसरप्राप्तिः। प्राप्तकालता। एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु कृत्या नवंति। वकारा
 लोडु। नवतारवत्तु कंटा। कर्तव्यः करणीयः। कार्यः कृत्यः॥ लोडु-रवत्पि नवान्कटं करोडु। नवा
 निहनेयितः। नवानति सृष्टः। नवनः। प्राप्तकालः। कटकरणे। किमर्थं कृत्यादिषु प्रेषाविधायंते।
 येन सामान्येन नावकर्मणोर्विहिता एव ते प्रेषादिष्वन्यत्र न विष्पंति। २। विशेषविहितेनानेन लो
 टावाध्यते। रासरूपविधिना न विष्पंति। एवतर्ह्येतत्तापयति। स्प्रधिकारात्परेण वासरूपविधिर्न

कश्चनवतीति। विधिप्रेषयोः कोविधः। केविदाङ्। अज्ञातज्ञापनविधिः प्रेषणं प्रेषदति। लिङ्प्रत्ययस्य
 ह्रस्विके। प्रेषादयो नुवर्तन्ते। प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमोहूर्तिके र्येवर्तमाना हातोर्लिङ्प्रत्ययो नवति।
 वकाराद्यथा प्राप्तं व। ऊर्ध्वमूहूर्तौपरिभुहूर्तस्य नवात्ताखलुकटः। कर्त्तव्यः करणीयः। कार्यः कर्त्तव्यः।
 नवान्खलुकटोऽप्यति। नवान्खलुकटः। करोडु। नवान्खलुप्रेषितः। अतिष्ठः। प्राप्तकालः। स्मृतोद्। १४॥
 प्रेषादिषु ऊर्ध्वमोहूर्तिके इति चवर्तन्ते। स्मराष्ट उपपदे प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमोहूर्तिके धात्व
 र्येवर्तमाना हातोर्लिङ्प्रत्ययो नवति। लिङ्प्रत्ययानामपवादः। ऊर्ध्वमूहूर्तौपरिभुहूर्तस्य नवा
 न्कटकरोऽस्मा। ग्रामगठोऽस्मा। मरावकमध्यापयउस्मा। अधीष्टेव। अधीष्टं व्याख्यानं स्म
 रतिवर्तते। स्मराष्ट उपपदे अधीष्टे गम्यमाने लाट्प्रत्ययो नवति लिङ्प्रत्ययानामपवादः। अद्स्मराजमा
 रावकमध्यापय। अद्स्मराजन्निहोत्रं जुहुधि। कालसमयवेना स्मृतमुन्। कालादिप्रत्यय
 देषु धातोस्तमुन्प्रत्ययो नवति। कालो नोक्तुं। वेना नोक्तुं। समयो नोक्तुं। इह कस्मान्न नवति।

कालः पवति नानि प्रेषादिग्रहणं मिहानि संबध्यते। इह कस्मान्न नवति। कालो नोक्तुं नस्य। वासरु
 पोण्यदपि न विष्यति। उक्तमिदं स्मृधिकारात्। परेण वासरूपविधिरनित्यः। लिङ्प्रत्ययः। कालादयो
 नुवर्तन्ते। यच्छ उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ्प्रत्ययो नवति। उमुनोपवादः। कालो यदुज्जात
 नवान्। वेलाप हुंतीत नवान्। अर्हत्कृत्य नृवन्। अर्हतीत्यर्हः। तद्योग्यः। अर्हः कर्त्तरि गम्यमान
 धातोर्हत्कृत्य नृवन्। प्रत्ययाः नवति। वकारास्त्रिङ्। नवतोऽखलुकट्या। वोढव्या। वहनीया। वाद्या। वो
 ढा। नवान्खलुकट्यां च हेतु। नवानेन दर्हनि। अथ कस्मादर्हत्कृत्य नृवो विधायते। यावता सामान्येन
 विहितत्वादर्हपि न विष्यति। योयमिह लिङ्प्रत्ययः। धायते। तेन बाधो माहुरिति। वासरूपविधिश्चानित्यः। औ
 वश्यकाधमण्येपोणिनिः। अवश्यं नो वः। आवश्यकं। उपाधिरयनोपपदः। आवश्यकविशिष्टे॥
 अधमण्येविशिष्टेव कर्त्तरि धातोर्निर्णयप्रत्ययो नवति। अवश्यं कारी। अवश्यं हारी। मुहुरण्यं
 सकादित्वात्समासः। अधमण्येखलुपि। शतं हापी। सहस्रं हापी। निष्कं हापी। कृत्याम्बु। आव

रूपकाधमर्पयोरित्येव। कृत्यसंज्ञकाश्च कृत्या नवन्ति। आवश्यकाधमर्पयोः स्यादित्येतयोः नवतास्व
 चवश्यकं कृत्यः। कर्तव्यः करणीयः। कृत्यः कार्यः। आधमर्पेन नवतास्वतु निश्चोक्ततयः। शतंदातव्यं
 सहस्रंदातव्यं। किमर्थमिदमुच्यते। यावता सामान्येन विहितेऽस्मिन्नपि विषये न विष्यति विशेष
 षविहिते नानि निवध्येरन्। कर्तृरिति। नावकर्मणोः कृत्याः। तत्र कुतो वाधाप्रसंगः केविदा
 कृत्यः। नयगेयादयः। कर्तृवचनाः। कृत्यास्तद्गोदाहरणमिति॥ शकिलिङ्। शकानि प्रकृत्यर्थविशेष
 षणमेतत्। शक्तोत्यर्थोयाधिकेधात्वर्थेवर्तमानाद्वातोर्लिङ्प्रत्ययोनवति। नकारात्कृत्याश्च।
 नवतास्वतु नरो नर्तयः। वोढयः। बाध्यः वहनीयः। नवावखलुकृत्यां वहते। नवानिहशक्तः। सा
 मान्येन विहितानां कृत्यानां पुनर्वचनं लिङ्वाधामा नृदिति। आशिस्वि लिङ् लोटौ। आशंसन्
 माशाः। अशान्प्रत्ययस्य प्राक्प्रतिष्ठा। अकृत्यर्थविशेषणं चेत्तत्। आशविशिष्टेयं वर्तमानाद्वा
 तोर्लिङ् लोटौ प्रत्ययोनवतः। विरञ्जीयात् विरञ्जिभ्यश्च नवान्। आशधि। तिकिम्। विरञ्जीवतीदव

दत्तः। क्तिञ्च कौवसंज्ञायां॥ आशिषीत्येव। आशविषयेधातोः क्तविप्रत्ययो नवति। क्तश्च॥ स
 मुदायेन केसंज्ञागम्यते। तनुतात्तन्ति। नवतात्तन्ति। सनुतात्तन्ति। क्तः स्वचपि। देवा एनदेया
 सुः। देवदत्तः यददत्तः। सामान्येन विहितः क्तः। पुनरुच्यते। क्तोवाधामा नृदिति वकारो विशेष
 णार्थः। नक्तिविदीर्घश्चेति। माउत्तुङ्। माप्पपदेधातोर्लिङ्प्रत्ययोनवति। सर्वलकाराणामप
 वादः। माकारो वा माहावर्षिः। कथं मानेन वचुतस्पर्पापमानविष्यति। असाधुरेवायं केविदाकृत्यः।
 अदिदपरोयोमात्रादो विधत्तेतस्यायं प्रयोग इति॥ स्मोत्तरेत्तुङ्। ११६॥ स्मराहसहितेमाञ्जु
 पपदेधातोर्लिङ्प्रत्ययोनवति। वकारात्तुङ्॥ मास्मकरोत्। मास्मकावर्षित॥ ११६॥ श्रीः॥ ॥
 ॥ इति श्री उपाध्याय श्री वामनकृतायां काशिकायां दत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वातीय
 ः पादः॥ ॥ शिवमस्तु॥ ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः॥ ॥ लोखकपाठकयोः॥ ॥ २७
 ॥ श्रीः॥ ॥ उ॥ ॥ श्रीः॥ ॥ उ॥ ॥ श्रीः॥ ॥ उ॥ ॥ श्रीः॥ ॥ उ॥ ॥ श्रीः॥

